

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 35 (4)/2015, s. 3–18

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2015.042>

DIANA KONIECZNA*

Pomiędzy Pacami, Radziwiłłami i Sapiehami – polityczne wybory Aleksandra Hilarego Połubińskiego za panowania Jana III**

Among Pac, Radziwiłł and Sapieha Families – political
decisions made by Aleksander Hilary Połubiński during
John III's reign

Streszczenie: W artykule przedstawiono działalność polityczną marszałka wielkiego litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego (1626–1679) w ostatnich latach jego życia. Autorka przeanalizowała dotychczasowy stan badań oraz dostępne źródła archiwalne, co pozwoliło jej ustalić, że w tym czasie Połubiński dążył raczej do stworzenia swojego, odrębnego stronnictwa politycznego niż popierania polityki króla. Prawdopodobnie z tego

* Instytut Historii im. T. Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Rynek Starego Miasta 29–31, 00-272 Warszawa; e-mail: dianakonieczna@op.pl.

** Artykuł powstał w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015 (grant nr 0156/FNiTP/H12/80,2011).

powodu – mimo dużego zaangażowania w działalność publiczną – król Jan III nie obdarzył Połubińskiego znaczącymi przywilejami i postawił na Sapiehów.

Abstract: The article depicts the Great Marshall of Lithuania Aleksander Hilary Połubiński's (1626–1679) political activity in his late years. The author analysed hitherto research as well as archival records and proposed a conclusion that in this period of time Połubiński rather endeavoured to create his own party than to support king's policy. It might be the reason why Połubiński was not granted with privileges despite his significant public activity and why king John III leaned toward Sapieha Family.

Słowa kluczowe: Jan III, Aleksander Hilary Połubiński, Wielkie Księstwo Litewskie
Keywords: John III, Aleksander Hilary Połubiński, the Grand Duchy of Lithuania

Aleksander Hilary Połubiński od dawna budził zainteresowanie historyków¹, acz dopiero w ostatnich latach skupił na sobie uwagę nie tylko badaczy zajmujących się jego działalnością wojskową – choć ci zdecydowanie wciąż przeważają². W artykule zostaną przeanalizowane strategie

¹ J. Jasnowski, *Aleksander Hilary Połubiński (Działalność wojskowa w l. 1650–1665)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1938, t. 10, s. 163–193.

² M. Nagielski, *Połubiński Aleksander Hilary*, „Polski Słownik Biograficzny” 1982, t. 27, s. 358–363; idem, *Chorągwie husarskie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i króla Jana Kazimierza w latach 1648–1666*, „Acta Baltico Slavica” 1983, t. 15, s. 77–138; idem, *Вайсковая дзейнасць Аляксандра Гілярыя Палубінскага ў 1648–1676 г.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2008, t. 15, nr 1–2 (28–29), s. 210–255; K. Bobiatyński, *Działalność wojskowa Aleksandra Hilarego Połubińskiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1655*, „Materiały do Historii Wojskowości”, t. 2, Pułtusk 2004, s. 75–92; K. Bobiatyński, M. Nagielski, *Testamenty Michała Kazimierza Paca i Aleksandra Hilarego Połubińskiego w przededniu kampanii na Ukrainie przeciwko Turkom i Tatarom w 1675 roku*, „Materiały do Historii Wojskowości”, t. 3, cz. 1, Pułtusk 2006, s. 125–155; M. Aleksiejewa, *Ryciny Aleksandra Tarasewicza do „Rosarium” i „Różańca” Aleksandra Hilarego Połubińskiego (zm. 1679)*, „Przegląd Wschodni” 1994, t. 3, z. 3 [druk: 1995], s. 471–484; A. A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński w latach potopu szwedzkiego (1655–1660)*, [w:] *Wojsko, wojskowość, miasta. Studia poświęcone Prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2009, s. 172–200; idem, *Działalność polityczno-wojskowa Aleksandra Hilarego Połubińskiego w latach 1646–1654*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 189–211; idem, *Działania wojenne w Księstwie Kurlandii i Semigalii w latach 1658–1660*, [w:] *Z dziejów stosunków*

polityczne stosowane przez tego polityka pod koniec kariery. Interpretację i rozważania oparto na nowym, dotychczas niewykorzystanym przez badaczy przedmiotu materiale, który osobę Połubińskiego stawia w odmiennym od prezentowanego przez historyków świetle.

Po śmierci Michała Korybuta Wiśniowieckiego Rzeczpospolita była areną zaciętej walki o tron i wpływy w państwie. Szczególnie skomplikowanie przedstawiała się sytuacja na Litwie, gdzie do tej pory hegemonię sprawowali Pacowie pod przywództwem kanclerza Krzysztofa i wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego Michała Kazimierza. Podczas bezkrólewia włożyli wielki wysiłek, by zapewnić zwycięstwo kandydatowi, który pozwoliłby im utrzymać dotychczasową pozycję. Aleksander Połubiński, marszałek wielki litewski, w tym czasie był sojusznikiem politycznym Paców. Najpierw wspierał ich pertraktacje z dyplomatami rosyjskimi dotyczące kandydatury carewicza Fiodora, a następnie działania mające na celu wybranie Karola Lotaryńskiego.

Po wyborze Jana Sobieskiego na króla Połubiński wraz ze stronnictwem pacowskim podpisał manifest dużej części Litwinów sprzeciwiający się elekcji, lecz po kilku dniach od niego odstąpił i zaakceptował Jana III³. Wiadomo, że wybór największego wroga na króla był dla Paców bolesną porażką polityczną, gdyż wiązał się z ryzykiem utraty hegemonii. W ciągu kilku miesięcy po elekcji Jana III fakcja pacowska uległa dekompozycji⁴,

Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. Fasciculi historici novi, t. 8, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 225–245; idem, *Szarża husarska pod Warszawą 29 lipca 1656 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, R. 13 (64), 2012, nr 3 (241), s. 167–174; idem, *Zagon Aleksandra Hilarego Połubińskiego w głąb Państwa Moskiewskiego w 1664 roku*, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 345–354; idem, „Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679). Działalność polityczno-wojskowa”, Warszawa 2015 [maszynopis pracy doktorskiej, Biblioteka IH UW]; K. Bobiatyński, *Stosunki Jana III Sobieskiego z litewską elitą władzy w pierwszym okresie rządów (1674–1676)*, „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2015, t. 2, 129–143.

³ M. Nagielski, *Połubiński...*, s. 358.

⁴ Zagadnienie to przeanalizowałam na podstawie instrukcji sejmowych, zob. D. Konieczna, *Litewska kampania sejmikowa przed sejmem warszawskim z 1677 roku* (artykuł w druku).

a Michał Kazimierz Pac w nowej sytuacji obrał drogę demonstracji siły, która miała mu pomóc utrzymać dotychczasową pozycję polityczną. Początkowo nosił się z zupełnie nierealnym zamiarem zawiązania konfederacji w armii, by obalić Sobieskiego i przywrócić na tron Eleonorę. Wiadomo, że o takim planie poinformował austriackiego dyplomatę Christopha Leopolda Schaffgotscha⁵ i posła moskiewskiego Wasyla Tjapkina⁶. Poparcie dla realizacji tych planów znalazł tylko wśród niektórych dotychczasowych sojuszników politycznych. W tej kwestii mógł liczyć przede wszystkim na pomoc brata Bonifacego Paca i wojewody trockiego Marcjana Aleksandra Ogińskiego⁷. Działania Michała Kazimierza Paca nie akceptowali natomiast ani Krzysztof Pac, ani Aleksander Hilary Połubiński. Dobrze zorientowany w realiach politycznych marszałek wielki litewski dążył do poprawienia stosunków z dworem. Musiał więc negatywnie oceniać grę wojewody wileńskiego, która miała na celu storpedowanie zamierzeń Sobieskiego w walce z Turkami. Z doniesień posła moskiewskiego wiadomo, że tuż po elekcji Jana III wojewoda wileński przekazywał do Moskwy informacje o działaniach wojennych na Ukrainie, a w sierpniu 1674 roku Pac wysłał do cara wiadomość, że król rzekomo planuje zawarcie ligi Rzeczypospolitej z Portą przeciw Moskwie lub Austrii. Zapewnił przy tym, że Litwa nie poprze takich działań Sobieskiego⁸. Nie wiadomo, ile Połubiński wiedział o konszachtach wojewody wileńskiego. Wydaje się jednak, że na poznanie kulisy polityki Michała Kazimierza Paca pozwalała mu praca, którą wtedy wykonywał w komisji do rozmów z komisarzami moskiewskimi w Andruszowie i Kadzinie⁹.

Co prawda, w 1674 roku Aleksander Hilary Połubiński nie brał osobiście udziału w kampanii na Prawobrzeżu, ale gdy Michał Kazimierz Pac z wojskiem litewskim opuścił króla pod Braclawiem, marszałek wielki skry-

⁵ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 311.

⁶ Пор. Б.Н. Флоря, Россия, Ян Собеский и гетман Михал Пац в 1674–1675 г., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2015, nr 1 (59), s. 7.

⁷ Российский государственный архив древних актов в Москве (dalej: RGADA), fond 79: Ks. 160, k. 240–240v; Ks. 161, k. 331.

⁸ RGADA, fond 79, Ks. 160, k. 393–394.

⁹ M. Nagielski, *Połubiński...*, s. 360.

tykował jego zachowanie. Ponadto rozwiązał własne jednostki biorące udział w buncie i zaciągnął na ich miejsce nowe¹⁰. Należy zauważyć, że Połubiński miał wówczas zapewnione poparcie nie tylko dworu, ale i Krzysztofa Paca, który negatywnie oceniał decyzje wojewody wileńskiego¹¹.

Zachowanie marszałka wielkiego stało się sygnałem dla przywódców faksji dworskiej. Michał Kazimierz Radziwiłł zaprosił Połubińskiego na zjazd regalistów do Nieświeża, który miał się odbyć pod koniec czerwca 1675 roku¹². Wydaje się jednak, że marszałek wielki nie wziął w nim udziału. Byłaby to wyraźna deklaracja zerwania z Pacami, a przecież w tym samym roku wziął udział w kampanii przeciwko Turkom pod komendą Michała Kazimierza Paca i dopiero we wrześniu pod Lwowem dołączył do grupy oficerów, którzy wymówili posłuszeństwo hetmanowi wielkiemu, a także oddali oddziały pod dowództwo Michała Kazimierza Radziwiłła¹³.

Już przed sejmem koronacyjnym Sobieski planował pogodzić zwaśnionych hetmanów oraz scalić dwie dywizje armii litewskiej. Z tego powodu w instrukcji na sejmiki przedkoronacyjne król wyraźnie zaznaczył, że Rzeczpospolita potrzebuje całej armii oraz udziału wszystkich hetmanów w wojnie z Turcją¹⁴. Król znalazł poparcie dla swych zamierzeń u Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Dzięki relacji stolnikowicza oszmiańskiego Stefana Śliznia wiadomo, że w tym czasie na decyzje podjęte na sejmiku słonimskim oprócz Aleksandra Hilarego Połubińskiego mieli wpływ Krzysztof Pac i Michał Kazimierz Radziwiłł¹⁵. Wspomniany zjazd przed sejmem ko-

¹⁰ A. H. Połubiński do Jana III Sobieskiego, Horki 15 I 1675, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ) nr 3046, k. 17–17v.

¹¹ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 324.

¹² Diariusz J. A. Chrapowickiego, Muzeum Narodowe w Krakowie (dalej: MN Kraków), rkps 169, cz. 4, s. 159–160.

¹³ Inne stanowisko na temat zachowania A. H. Połubińskiego prezentuje K. Bobiatyński: *Stosunki Jana III Sobieskiego z litewską elitą władzy w pierwszym okresie rządów (1674–1676)*.

¹⁴ Kopia instrukcji z kancelarii JKM Jana III posłowi na sejmik dana, z obozu nad Zbruczą pod Czarnokoźciami, 7 XI 1675, Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (dalej: BOZ), rkps 1809, t. 2, k. 753–753v.

¹⁵ Stefan Ślizień do przywódców faksji, Национальная библиотека Беларуси (dalej: NBB-IR), nr 091/4023, k. 109v.

ronacyjnym odbył się pod kierunkiem pacowskiego stronnika, marszałka powiatu słonimskiego Hieronima Piaseckiego. Nie stanowiło to jednak przeszkody, by doprowadzić do kompromisu w czasie elekcji posłów. I tak, interesy Aleksandra Hilarego Połubińskiego i Krzysztofa Paca na sejmie miał reprezentować krewniak marszałka wielkiego litewskiego, wojewodzie nowogródzki Leon Połubiński, a drugi mandat zdobył Michał Haraburda, klient Michała Kazimierza Radziwiłła. Instrukcja omawianego sejmiku wiele mówi o ówczesnej postawie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i Krzysztofa Paca. Ich stronnicy umieścili w niej bowiem punkty dotyczące zlikwidowania podziału armii litewskiej na dwie dywizje oraz pogodzenia litewskich hetmanów¹⁶. Należy zauważyć, że było to zgodne z polityką dworu, ale niekorzystne dla Michała Kazimierza Radziwiłła¹⁷.

Prodworską postawę prezentował też w czasie sejmu koronacyjnego. W swoim wotum Połubiński nie omieszkał skrytykować dezercji armii litewskiej w 1674 roku. Należy zauważyć, że nie uderzał bezpośrednio w hetmana wielkiego, a jedynie w jego podkomendnych. O tajnych układach Michała Kazimierza Paca z dyplomatami rosyjskimi w tym czasie musiano już powszechnie wiedzieć¹⁸. Interesujące jest, że Połubiński podczas obrad sejmu ostro skrytykował działania rezydenta rosyjskiego Wasyla Tjapkina, a nie hetmana wielkiego litewskiego. Tjapkinowi zarzucił sianie niezgody pomiędzy dwoma państwami i zażądał, aby natychmiast wydalic go z Rzeczypospolitej. Marszałek wielki właściwie oceniał strategię

¹⁶ Instrukcja słonimska z 2 I 1676, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka w Wilnie (dalej: LMAB), fondas 17, nr 57, k. 1–6.

¹⁷ Sobieski znalazł poparcie prawie na wszystkich mi znanych sejmikach, jedynie na zjeździe brzeskim, którym kierował Michał Kazimierz Radziwiłł, szlachta nie ustosunkowała się do królewskiego postulat. Zob. Instrukcja wileńska z 4 I 1676, Lietuvos valstybės istorijos archyvas w Wilnie (dalej: LVIA), fondas SA, nr 5268, k. 76–81v; Instrukcja wilkomierska z 31 XII 1675, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. II, nr 1622; Instrukcja inflancka z 31 XII 1675, Национальна библиотека України им. В. И. Вернадського w Kijowie (dalej: NBU), fond 1, nr 5953, k. 372–374v; instrukcja brzeska z 31 XII 1675, Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі, Мінск (dalej: NGABM), fond 1705, op. 1, nr 19, s. 1799–1825.

¹⁸ Świadczy o tym relacja M. K. Radziwiłła dla M. Burcowa. Zob. RGADA, fond 79, op. 1, st. 1675, nr 9, k. 52–55.

wschodniego sąsiada, już bowiem na sejmie koronacyjnym podkreślał, że Rzeczpospolita nie może liczyć na pomoc Rosji w wojnie z Turcją¹⁹.

Duży wpływ na układ sił politycznych w Wielkim Księstwie Litewskim miał udział Litwinów w kampanii żurawińskiej, kiedy to Michał Kazimierz Radziwiłł, Aleksander Hilary Połubiński, Sapiehowie i ich podkomendni opóźnili swój wyjazd do obozu pod Lwów i ostatecznie nie wzięli udziału w walkach pod Żurawnem²⁰. Michał Kazimierz Radziwiłł prawdopodobnie zrobił to świadomie, gdyż w owym czasie nie uznawał podległości hetmanowi wielkiemu. Przypuszczenie to nie tłumaczy jednak zachowania Aleksandra Hilarego Połubińskiego, gdyż marszałek wielki był mediatorem dworu godzącym zwaśnionych hetmanów. Poza tym nie zależało mu na poparciu Michała Kazimierza Radziwiłła, gdyż już od dłuższego czasu był mu niechętny²¹. Należy też podkreślić, że marszałek wielki – w przeciwieństwie do hetmana wielkiego i hetmana polnego – nie miał możliwości, aby prowadzić własną politykę za pomocą wojską. Co więcej, jako oficer armii litewskiej musiał wykonywać ich rozkazy.

Jak się wydaje, pewne aspekty operacji wojskowej w 1676 roku tłumaczy kwestia finansowania wojska w tamtym czasie. Wiadomo, że Michał Kazimierz Pac poprowadził wojsko pod Żurawno, mając zapewnione środki na pokrycie tylko dwudziestu pięciu procent kosztów. Po wykorzystaniu tych funduszy służba musiała odbywać się na kredyt²². Nie dziwi zatem fakt, że przed sejmem warszawskim w 1677 roku na sejmikach dołączano do instrukcji punkty, w których szlachta wskazywała przyczyny opóźnienia wyprawy całego wojska litewskiego do obozu. Według obradujących do działań bojowych przystępowano zbyt późno, bo na sejmiki relacyjne nie przysłano konstytucji i instruktarzy dotyczących poboru podatków. Poza tym szlachta domagała się uchwalenia konstytucji zakazującej sejmikom relacyjnym zmieniania konstytucji sejmowych, regulujących dystrybucję

¹⁹ Diariusz sejmiku coronationis Najjaśniejszego Jana Trzeciego z łaski Bożej króla polskiego w Krakowie agitowanego roku 1676, BPAN Kórnik, rkps 385, k. 320–321.

²⁰ A. Codello, *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1968, t. 14, cz. 1, s. 154.

²¹ W 1669 r. Michał Kazimierz Radziwiłł odebrał mu szansę otrzymania buławy polnej. Zob. M. Nagielski, *Połubiński...*, s. 358–363.

²² K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 341.

podatków. Obradujący w tym upatrywali przyczyny pustki w skarbie państwa i niedocierania wojska na czas do obozu²³.

Należy też pamiętać, że 8 X 1676 roku Aleksander Hilary Połubiński – w czasie kompanii wojskowej – uczestniczył w obradach Trybunału Skarbowego w Wilnie, którym przewodniczył podskarbi wielki Benedykt Sapieha. Wiadomość o podpisaniu rozejmu w Żurawnie dotarła do Wilna dosyć szybko. Już 14 XI, podczas obrad, marszałek wielki domagał się w manifestie zwinięcia wojska litewskiego. Warto zauważyć, iż Połubiński podkreślał, że „panowie hetmani z władzy swej sobie zatrzymania wojska litewskiego, przeciw prawu [nie – D.K.] mogą pozwolić, bo by sąsiadom, z którymi w pokoju zostajemy occasionem do wojny nie dały”²⁴.

Wiadomo, że pod Żurawnem Sobieski był niezwykle rozgoryczony z powodu nieudzielenia mu pomocy przez Moskwę. Źródła donoszą, że podczas podpisania pokoju Turcy i Tatarzy złożyli Rzeczypospolitej obietnicę pomocy militarnej w sytuacji zagrożenia ze strony jakiegokolwiek nieprzyjaciela²⁵. Potwierdzają to relacje rosyjskiego rezydenta Wasyla Tjapkina, który w październiku 1676 roku donosił carowi, że Sobieski wymógł, by „там обещав турок и татар крепко имевши с королем и с Речьюпосполитой союзе, это имь Речипосполитой и против всякого неприятеля служить, когда они турков и татар о том просити будут”²⁶. Rosjanie otwarcie wyrażali niezadowolenie z faktu, że wbrew postanowieniom rozejmu andruszowskiego Sobieski zawarł pokój z Turkami. Poza tym przysłana przez posła wiadomość wywołała w Moskwie niepokój i nastroje wrogości wobec Rzeczypospolitej. Wydaje się jednak, że Rosja, która od dawna realizowała jawną politykę ingerencji na Prawobrzeżnej Ukrainie, była zainteresowana normalizacją stosunków z Rzeczpospolitą. Należy zauważyć, że dyplomaci rosyjscy w tym celu postanowili wykorzystać postawę litewskiej szlachty, która ze względu na bliskie sąsiedztwo nie

²³ AGAD, AR, dz. II, nr 1628, 1629; szerzej na ten temat: D. Konieczna, op. cit.

²⁴ AGAD, AR, dz. X, nr 217, s. 1–3; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі w Grodnie (dalej: NGABGr.), fond 1663, inw. 1, nr 4918, k. 17.

²⁵ Biblioteka im. Książąt Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie (dalej: BCzart.), rkps 423, nr 50; Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679*, Wrocław 1976, s. 81.

²⁶ RGADA, fond 79, op. 1, st. 1676, d. 5, k. 176.

chciała wojny z Moskwą. W listopadzie 1676 roku Wasyl Tjapkin pisał do cara, że trzeba

забегать дарами и наговаривать в Литве канцлера да гетмана Паца, которые там — королевскому величеству они не позволяют и смотрят чтобы не чинили войны с нами, также Полубинского, Сапегу, который послом будет учинен и воеводу троцкого Огинского для того они сильны будут что их лучшие маетности при самых рубежах²⁷.

W powyższej wypowiedzi widać wyraźnie, że niezbyt przebiegły, często korzystający z pomocy tłumacza Wasyl Tjapkin nie znał realiów ówczesnej litewskiej polityki. Wiadomo bowiem, że strategie przywódców faksji pacowskiej wobec Moskwy były wówczas odmienne. Wkrótce po powrocie z Ukrainy Michał Kazimierz Pac, zaniepokojony sytuacją, szukał argumentu, by nie dopuścić do rozwiązania armii litewskiej na zbliżającym się sejmie. Zadał więc o to, by na niektórych sejmikach szlachta dołączyła do instrukcji punkt, w którym jego stronnicy wyrażali zdecydowaną niechęć do Moskwy, a ponadto, opierając się na podpisanym rozejmie żurawiński, dopuszczali zawarcie ligi z Portą przeciw Moskwie, jeżeli ta odmówi przedłużenia rozejmu andruszowskiego²⁸. Ewentualnej konfrontacji zbrojnej z Moskwą przeciwny był jednak kanclerz Krzysztof Pac, który skrytykował antymoskiewskie pomysły Michała Kazimierza Paca. W liście do krewnego mocno zaznaczył, że niepotrzebnie do niektórych instrukcji wpisano punkt o ewentualnej wojnie z Moskwą²⁹. Podkreślił ponadto, że „gdy wojsko całe zwinione będzie w WKsL, tedy upadnie chęć obierania wojny na Moskwę”³⁰, a więc wojsko trzeba zwinąć.

Otwarty manifest Aleksandra Hilarego Połubińskiego był zatem reakcją na antymoskiewskie pomysły Michała Kazimierza Paca. Wydaje się, że pomysłodawcą tego wystąpienia nie był marszałek wielki, tylko Krzysztof

²⁷ Ibidem, k. 200–200v.

²⁸ AGAD, AR, dz. II, nr 1628, 1629; VUB, fond 7–27, 31/14483, k. 950–962; NGABM, fond 1728, op. 1, nr 2, k. 855–860v. Szerzej na ten temat: D. Konieczna, op. cit.

²⁹ K. Pac do M. K. Paca, Warszawa 29 XII 1676, BCzart., TN, rkps 174, s. 469.

³⁰ K. Pac do M. K. Paca, Warszawa 31 X 1676, ibidem, k. 359–363v.

Pac, z którym Połubiński w tym czasie blisko współpracował³¹. Nie znaleziono dotychczas dowodów na współpracę marszałka wielkiego z dyplomacją rosyjską, ale powyższy cytat pozwala domniemywać, że wygłoszony manifest mógł też być obroną własnych interesów. Można przyjąć, że protest w Trybunale Skarbowym nie może świadczyć o bliskiej współpracy Połubińskiego z Benedyktem Sapiehą w tym czasie. Zwinięcie wojska zobowiązywało bowiem podskarbiego wielkiego do wypłacenia wynagrodzenia żołnierzom, a ze spełnieniem tego obowiązku Sapieha miał problem. Dla Michała Kazimierza Paca często stanowiło to argument przeciw rozpuszczaniu wojska³².

W 1677 roku, przed sejmem warszawskim, Aleksander Hilary Połubiński wziął udział w przygotowaniu kampanii przedsejmikowej. Wpływy marszałka wielkiego da się zauważyć na sejmiku nowogródzkim, gdzie mandaty poselskie trafiły do jego klientów: podwojewódzkiego nowogródzkiego Krzysztofa Kiersnowskiego i Bogusława Uniechowskiego³³. Interesujące, że w Wołkowysku, gdzie Połubiński miał silną grupę swoich stronników³⁴, pierwszy przedsejmowy sejmik zerwano, a dopiero na powtórny zjeździe stronnictwa zakończyły kompromisem elekcję posłów. Fakcja hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Paca zdobyła

³¹ Krzysztof Pac w tym czasie za pośrednictwem dyplomatów rosyjskich zabiegał o polepszenie stosunków z Moskwą. Zob. RGADA, fond 79, op. 1, Ks. 178, k. 383–386v. Na wszystkich sejmikach, gdzie wpływy mieli A. H. Połubiński i K. Pac, bojkotowano pomysł sprzymierzenia Rzeczypospolitej z Portą przeciwko Moskwie. Zob. D. Konieczna, op. cit.

³² Na przykład w 1678 r. dwór nie mógł zmusić Michała Kazimierza Paca do zwinięcia wojska, gdyż ten domagał się wypłacenia żołnierzom żołdu, a sojusznicy króla „w uszy i w głowę wbili, że te pieniądze na wojsko uchwalone między się przyjaciele króla jmści podczas komisji rozebrali, ad privatos usus obrócili na potrzeby domowe i splendor łożyli”. Zob. AGAD, AR, dz. II, nr 1664. Dowody na współpracę A. H. Połubińskiego i B. Sapiehy na trybunale skarbowym pochodzą z 1678 r. Zob. A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 221.

³³ Spis posłów na sejm warszawski z 1677 roku, NBU, fond 1, nr 5985, k. 9–10.

³⁴ B. P. Sapieha do A. H. Połubińskiego, Słonim 17 IX 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 13819, s. 138.

wówczas mandat dla wojewodzica mściławskiego (Mikołaja Franciszka lub Grzegorza Antoniego) Ogińskiego, a stronnictwo dworskie dla chorążego wołkowyskiego Teofila Olędzkiego – stronnika Michała Kazimierza Radziwiłła³⁵. Można przypuszczać, że marszałek wielki zostawił tu pole manewru stronnikom dworu, a sam zachował bierność. Kompromisem zakończyła się przeprowadzona 10 XII 1676 roku elekcja posłów w Słonimiu, mandaty poselskie zdobyli bowiem: krewniak marszałka wielkiego litewskiego – wojewodzie nowogródzki Leon Połubiński i stolnikowicz oszmiański Stefan Jan Ślizień³⁶, który był chorążym chorągwi petyhorskiej Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Należy jednak zwrócić uwagę, że Ślizień już przed sejmem koronacyjnym służył Janowi III, pełniąc funkcję posła królewskiego na sejmiki³⁷.

Wiadomo, że po odbytych sejmikach, ale jeszcze przed obradami sejmku, Krzysztof Pac dowiedział się o planach Sobieskiego dotyczących Prus Książęcych³⁸. Zmienił więc kierunek swojej polityki i wraz z Michałem Kazimierzem Pacem wystąpił przeciwko bałtyckiej polityce króla. Opozycyjna postawa Paców nie odpowiadała Aleksandrowi Hilaremu Połubińskiemu. Ze względu na zmianę strategii politycznej prawdopodobnie nie przybył on na sejm warszawski³⁹. Można jednak zauważyć, że klienci Połubińskiego w trakcie sejmku nadal współpracowali z Krzysztofem Pacem. Interesujące stanowisko zajęli posłowie słonimscy. Wiadomo bowiem, że bliski marszałkowi wielkiemu Leon Połubiński podczas obrad nie poparł działań Stefana Jana Śliznia, który – wbrew instrukcji, a zgodnie z zamierzeniami dworu – na sejmie zaproponował uchwalenie drugiego pogłównego. Leon Połubiński, bojąc się gniewu i utraty poparcia ze strony kanclerza wiel-

³⁵ Zob. Niezabitowski do NN, *ibidem*, nr 10481/III, s. 192–195.

³⁶ NGABGr., fond 1663, inw. 1, nr 412, s. 70–79.

³⁷ Na przykład 31 XII 1676, przed sejmem koronacyjnym Jana III, pełnił funkcję posła królewskiego na sejmiku słonimskim. Zob. NBU, fond 1, nr 5984, s. 292–296; NGABGr., fond 1663, inw. 1, nr 4922, k. 9v–10v.

³⁸ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 355.

³⁹ A. H. Połubiński do K. Paca, Belweder 30 VII 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 11208/III, s. 102.

kiego litewskiego, wniósł protest przeciwko Śliźniowi i opuścił Warszawę⁴⁰. Z relacji stolnikowicza oszmiańskiego wiadomo, że po zakończonym sejmie z inicjatywy Krzysztofa Paca zanesiono przeciwko niemu protestację⁴¹. Dopiero po zakończeniu obrad sejmu, na słonimskim sejmiku relacyjnym, Aleksander Hilary Połubiński stanął w obronie Śliźnia⁴².

W lipcu 1678 roku na dworze nastąpiło ożywienie spowodowane pogłoskami mówiącymi o zawiązaniu sprzysiężenia, które miało na celu skonfederowanie wojska i pozbawienia Sobieskiego tronu⁴³. Z relacji kasztelana nowogródzkiego Mikołaja Władysława Przeddzieckiego wiadomo, że na czele tego spisku stał Michał Kazimierz Pac⁴⁴. W związku z tymi wydarzeniami Jan III w lipcu zwołał swoich stronników do Jaworowa, a w sierpniu z jego inicjatywy litewscy regaliści mieli się stawić na kongresie w Białej. Aleksander Hilary Połubiński nie był obecny na żadnym z tych zebrań. Zaniepokoiło to podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Sapiechę, który był „zrażony zobojętnieniem marszałka, który ani do Białej, ani do Jaworowa nie przyjechał, jako też niechęcią jaką mu zaczął okazywać podbudzony przez Uniechowskiego”⁴⁵. Z doniesień Mikołaja Stefana Paca dowiadujemy się, że w tym czasie zebrani w Jaworowie regaliści ostro krytykowali bierność jego samego, a także Aleksandra Hilarego Połubińskiego: „którzyśmy [...] i szczyrze Rzeczypospolitej, i Ojczyźnie radzimy, niesłusz-

⁴⁰ NBB-IR, nr 091/4023, k. 109v. Interesujące, że w 1678 r., przed sejmem grodzieńskim, Sobieski wymieniał Leona Połubińskiego, wojewodzica nowogródzkiego, jako jednego z kandydatów do łaski marszałka sejmu. Szybkie uznanie na dworze wojewodzicy nowogródzki zawdzięczał postawie i protekcji Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Zob. A. Galiński do A. H. Połubińskiego, Lublin 17 IV 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 16717, s. 106.

⁴¹ Kopia *laudum* powiatu słonimskiego, które uchwalili na drugiej kadencji, 14 VI 1677, NBB-IR, nr 091/4023, k. 105v.

⁴² List A. H. Połubińskiego na słonimski sejmik relacyjny, Hłusk 6 VI 1677, ibidem, k. 111.

⁴³ K. Matwijowski, *Sejm grodzieński 1678–1679*, Wrocław 1985, s. 21.

⁴⁴ Dziennik audiencji u JKM, przy traktamencie wielm. JM p. Przeddzieckiego kasztelana nowogródzkiego wypisany, Jaworów 21 VII 1678, AGAD, AR, dz. II, nr 1664, s. 3–4.

⁴⁵ J. Leniek, *Sobieszciana z archiwum hr. Przeddzieckich w Warszawie*, Kraków 1883, s. 9.

nie traducują i perniciosas cives nazwali”⁴⁶. Przywódcom partii dworskiej zależało jednak bardzo na poparciu wpływowego, bogatego magnata i szefa kilku chorągwi. Dlatego też w lipcu przebywający w Białej współpracownicy Sobieskiego ze względu na nieobecność Połubińskiego przełożyli obrady kongresu, czekając na przybycie marszałka wielkiego⁴⁷. Połubiński jednak nie przyjechał na limitowany kongres regalistów, który miał się odbyć przed sejmem grodzieńskim. Swoją nieobecność tłumaczył królowi koniecznością dokonania przygotowań do komisji skarbowej w Wilnie, którą planowano na listopad 1678 roku⁴⁸. Źródła donoszą, że Pacowie w tym czasie bezskutecznie starali się namówić Połubińskiego do wznowienia z nimi współpracy⁴⁹.

Ówczesna sytuacja na scenie politycznej była korzystna dla Aleksandra Hilarego Połubińskiego, dawała mu bowiem duże szanse zdobycia łask królewskich. Należy zwrócić uwagę, że w lipcu 1678 roku regaliści typowali nowe awanse urzędnicze. Wiemy, że Połubiński i Michał Kazimierz Radziwiłł podjęli w tym czasie starania, które miały na celu promowanie Dominika Radziwiłła (zięcia marszałka i młodszego brata podkanclerzego) na wojewodę płockiego. Spodziewano się bowiem, że urząd ten wkrótce może zawakować wobec starań Kazimierza Jana Sapiehy o awans na starostwo żmudzkie po śmierci Wiktoryna Konstantego Mleczki w maju 1678 roku⁵⁰.

⁴⁶ M. S. Pac do A. H. Połubińskiego, Choroszcz 20 VII 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 11214/II, s. 115–116.

⁴⁷ M. S. Pac do A. H. Połubińskiego, Biała, 27 VII 1678, ibidem, s. 118.

⁴⁸ A. H. Połubiński do Jana III Sobieskiego, Zdzięcioł 2 XI 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 12080/II, s. 85.

⁴⁹ K. Pac do A. H. Połubińskiego, Belweder 30 VII 1678, ibidem, nr 11208/III, s. 100–103; A. Woyna Jasieniecki do A. H. Połubińskiego, Wilno 21 VII 1678, ibidem, nr 17669, s. 26–28; M. Ogiński do A. H. Połubińskiego, Wilno 24 XI 1678, ibidem, nr 10718/II, s. 28; A. H. Połubiński do M. K. Paca, Hłusk 12 X 1678, BCzart., TN, rkps 176, s. 273.

⁵⁰ A. Galiński do A. H. Połubińskiego, Lwów 15 VI 1678, Jaworów 19 VIII 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 16717, s. 107, 130; D. Radziwiłł do A. H. Połubińskiego, Wsielub 30 III 1679, AGAD, AR, dz. IV, kop. 103, s. 52–53; zob. też *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 3: *Księstwo Żmudzkie: XV–XVIII wiek*, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, red. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 269.

Z diariusza Mikołaja Przeddzieckiego dowiadujemy się, że 31 VII Sobieski – w obawie przed buntem – wyraził zgodę, by wbrew obowiązującemu na Litwie prawu szefowie jednostek wojskowych nie uznali zwierzchnictwa hetmana wielkiego i „chorągwi swoich własnych i ludzi przy sobie zatrzymali”⁵¹. Regaliści litewscy szybko zareagowali na prośbę króla. Jak wiadomo, do buntu miało dojść na Żmudzi, gdzie stacjonowały wówczas podległe Michałowi Kazimierzowi Pacowi chorągwie broniące Szwedom przejścia do Prus Książęcych. Współpracujący już od dłuższego czasu z dworem Aleksander Hilary Połubiński był w kłopotliwym położeniu. Jego chorągiew petyhorska stała na konsystencjach pomiędzy chorągwiami stronników pacowskich, dlatego trudno mu było zapobiec jej przystąpieniu do związku. By to osiągnąć, zamierzał jednak wypłacić chorągwi żołd z własnych środków. Z relacji marszałka dowiadujemy się, że chorągwie Benedykta Sapiehy stacjonowały daleko od Żmudzi, w Słonimiu i w Borysowie⁵², więc w przypadku zawiązania konfederacji bez problemu można je było odciągnąć od buntowników. Stronnicy Sobieskiego zastanawiali się, jak widać, nad możliwościami osłabienia wojska Michała Kazimierza Paca. Ich celem było zapobieżenie ewentualnemu zamachowi stanu. Połubiński – rotmistrz kilku chorągwi – przy realizacji tych zamiarów stanowił dla nich cenną zdobycz. Wsparcie działań dworu przez Połubińskiego przynosiło dobre efekty. Wiadomo, że podjął się on nawet osłabienia wojskowej klienteli Michała Kazimierza Paca, nakłonił bowiem do współpracy wiernego stronnika wojewody wileńskiego – Jerzego Karola Chodkiewicza, starostę błudeńskiego, który przed sejmem grodzieńskim wpisał na prośbę Aleksandra Hilarego Połubińskiego do instrukcji mozyrskiej punkt o potrzebie rozwiązania wojska litewskiego, co kolidowało z planami wojewody wileńskiego⁵³.

Przed sejmem grodzieńskim marszałek wielki brał aktywny udział w przygotowaniach kampanii przedsejmikowej. Z zachowanych źródeł wiemy, że współpracował w tym czasie z Benedyktem Sapiehą. Podskarbi wielki

⁵¹ Diariusz audiencji u JKM, przy traktamencie wielm. JM p. Przeddzieckiego kasztelana nowogródzkiego wypisany, Jaworów 21 VII 1678, AGAD, AR, dz. II, nr 1664, s. 4.

⁵² A. H. Połubiński do B. P. Sapiehy, Hłusk 21 IX 1678, ibidem, nr 1669.

⁵³ J. K. Chodkiewicz do A. H. Połubińskiego, Mozyr 4 XI 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 2051, s. 3.

litewski zabiegał u Aleksandra Połubińskiego, by na sejmiku w Wołkowysku mandaty poselskie trafiły do pisarza polnego litewskiego Michała Antoniego Krysypina Kirszensztejna i podstolego wołkowyskiego Jana Owsianego. Marszałek wielki częściowo spełnił prośbę Benedykta Sapiehy, ponieważ jeden mandat trafił do kandydata podskarbiego – Michała Antoniego Krysypina Kirszensztejna, a drugi do jego własnego klienta – Władysława Komajewskiego, pisarza grodzkiego wołkowyskiego⁵⁴.

Aleksander Hilary Połubiński był obecny na sejmie grodzieńskim. W swoim wotum skrytykował zachowanie Michała Kazimierza Paca, zarzucając mu udział w spiskach i korespondowanie z obcymi dworami, domagał się także wyciągnięcia konsekwencji wobec hetmana wielkiego⁵⁵. Sobieski nie odważył się jednak usunąć ze sceny politycznej swojego zacieklego wroga – Michała Kazimierza Paca. A przecież ostre i stanowcze poparcie postulatów Połubińskiego przez innych przywódców regalistów na sejmie grodzieńskim oraz zebrane przez marszałka wielkiego i Benedykta Sapiechę dowody zdrady hetmana wielkiego, przedstawione królowi w Jaworowie przez Mikołaja Przeddzieckiego, umożliwiły postawienie Michała Kazimierza Paca przed sąd sejmowy. Można domniemywać, że przed rozprawą uchroniły go przede wszystkim kompromitujące króla dokumenty⁵⁶, dzięki którym Michał Kazimierz Pac trzymał w szachu Sobieskiego.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że Połubiński liczył na adekwatną gratyfikację za swoją postawę wobec króla. Perspektywicznie oceniał sytuację polityczną oraz w jaskrawy sposób demonstrował swoje poparcie dla władzy królewskiej. Przykładowo w 1675 roku surowo potępił decyzję hetmana wielkiego o opuszczeniu Ukrainy przez część oddziałów litewskich, w zamian zabiegając o uzyskanie starostwa grodowego orszańskiego⁵⁷ i o zgodę na cesję starostwa grodowego wołkowyskiego dla syna Dominika Jana⁵⁸.

⁵⁴ B. P. Sapieha do A. H. Połubińskiego, Słonim 17 IX 1678, ibidem, nr 13819, s. 138.

⁵⁵ Diariusz sejmu grodzieńskiego, BCzart., rkps 409a, s. 66–68; K. Matwijowski, *Sejm grodzieński...*, s. 85–102.

⁵⁶ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 383.

⁵⁷ A. H. Połubiński do M. K. Radziwiłła, Horki 28 I 1675, AGAD, AR, dz. V, nr 12080/II, s. 58.

⁵⁸ A. H. Połubiński do M. K. Radziwiłła, Wilno 12 VI 1675, ibidem, s. 64–65.

Sobieski jednak nie spełnił wówczas próśb Połubińskiego. Podobnie nie przyniosło oczekiwanych profitów przejście Połubińskiego na stronę regalistów i wyraźna demonstracja prodworskich działań przed sejmem grodzieńskim w 1678 roku. Nie zakończyły się sukcesem także zabiegi Aleksandra Hilarego Połubińskiego i Michała Kazimierza Radziwiłła o województwo połockie dla Dominika Radziwiłła, podskarbiego nadwornego litewskiego. Z dużym żalem Połubiński przyjął odmowę dzierżawienia Rakanciszek⁵⁹. Bez powodzenia starał się też po śmierci Andrzeja Kazimierza Zawiszy o urząd pisarza litewskiego dla swojego krewniaka Leona Połubińskiego, wojewodzica nowogródzkiego⁶⁰. Dopiero po sejmie grodzieńskim Sobieski przedłużył mu kontrakt na arenę ekonomii brzeskiej, nadał Mosty i starostwo wobolnickie⁶¹. Natomiast królewska zgoda na dożywotnie prawo dzierżawy mostowniczej w ekonomii grodzieńskiej pogłębiła tylko konflikt Połubińskiego z dotychczasowym jej posesorem, Krzysztofem Pacem⁶².

Dlaczego zatem Sobieski za tak oddaną pracę na rzecz dworu nie nagroził sownice Połubińskiego? Przeanalizowany i zaprezentowany wyżej materiał pozwala wnioskować, że marszałek wielki w ostatniej fazie swej kariery dążył do zbudowania podstaw własnego, silnego stronnictwa. Wiedział, że umożliwi mu to zgromadzony majątek, więzi rodzinne i ewentualne urzędy (senatorskie, centralne) dla krewniaków. Z pewnością myślał o zajęciu na ówczesnej litewskiej scenie pozycji, która pozwoliłaby na zajęcie miejsca Paców i odgrywanie – obok Sapiechów – samodzielnej roli politycznej.

Widać jednak, że nie odpowiadało to Janowi III Sobieskiemu, który w tym czasie stawiał wyłącznie na Sapiechów.

⁵⁹ A. Galiński do A. H. Połubińskiego, Jaworów 5 VIII 1678, AGAD, AR, dz. V, nr 16717, s. 127.

⁶⁰ A. Galiński do A. H. Połubińskiego, Jaworów 27 VII 1678, ibidem, s. 120–121.

⁶¹ M. Nagielski, *Połubiński...*, s. 363.

⁶² A. H. Połubiński do K. Paca, Zdzięcioł 29 VI 1679, BN, BOZ, rkps 1176, k. 55–57.